

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Верховцева Ірина Геннадіївна

Місцеве самоврядування як світовий мегатренд XIX–XXI століть: кейс «Модерний проєкт Російської імперії»

УДК 316.32+352. 075
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-2.15>

Верховцева Ірина Геннадіївна
докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри соціальної
філософії та управління
Державного податкового університету
вул. Університетська, 31, Ірпінь,
Київська область, Україна

Уперше в науковій літературі актуалізовано питання особливостей модерного проєкту Російської імперії із запровадження в її місцеве управління місцевого самоврядування. Акцентуючи на глобальному значенні інституту місцевого самоврядування як світового мегатренду двох останніх століть, атрибуту демократії та органічного складника публічного управління, послуговуючись методом кейсів, у предметному полі імперіології як напряму історичної глобалістики окреслено особливості та суперечності сільського сегменту цього проєкту.

Методами вивчення проблеми стали спеціально-історичні методи: історико-типологічний, історико-генетичний, а також метод проблемно-ситуаційного аналізу (метод кейсів). Це сприяло осмисленню предмету вивчення в органічному взаємозв'язку загального й частного з урахуванням їх реального контексту, типізації форм і напрямів реформаторської діяльності в сфері місцевого самоврядування в Російській імперії, узагальненню результатів цієї діяльності та виявленню їх типових і специфічних коренів.

Засвоївши авангардні європейські ідеї модернізації місцевого управління на базі місцевого самоврядування, поступаючись тиску традиціоналістів, прагнучи подолати сепаратизм регіональних еліт, з метою управлінської уніфікації села реформатори «однієї шостої сходулу» вдалися до його оновлення на базі місцевого самоврядування, синкретизуючи традиційні практики великоруських губерній з модерними управлінськими технологіями. Визначальними рисами нових сільських громад стали домінування колективізму й патріархальності; нехтування правами й потребами індивідууму; правовий нігілізм; свавілля і беззаконня по відношенню до «слабких» членів; антиетатистський і тоталітарний за своєю суттю характер загалом. Вказано на особливості взаємин органів сільського та земського самоврядування як ланок інституту місцевого самоврядування цієї країни. Протистояння між ними, посилення антидемократичних тенденцій в діяльності земств, перетворення на початку XX ст. сільських самоврядних установ на територіально-організуючий каркас опору найбільшій соціальній верстві державі й процесам модернізації загалом відіграли фатальну роль у долі Російської імперії. Замість її управлінської модернізації цей проєкт зумовив ретрадиціоналізацію країни, консервацію в ній патріархальності, встановленню надалі радянського тоталітаризму, оформленню соціокультурних витоків сучасного російського фашизму.

Ключові слова: мегатренди XIX–XXI століть, місцеве самоврядування, імперіологія, Російська імперія, громадське управління селом, земське самоврядування.

Вступ. До предметного поля глобалістики відноситься зародження й дифузія в масштабах планети найважливіших явищ і процесів, котрі визначили поступ людства. Насамперед це має відношення до студіювання мегатенденцій попередніх століть. В управлінському аспекті чимало з них стали якісними характеристиками сучасних демократій. У цьому контексті особливої уваги заслуговує місцеве самоврядування – потужний мегатренд XIX–XX століть, що не втратив своєї актуальності й нині, адже цей інститут, породжений епохою модерну, є однією з форм народо-владдя й водночас фундаментальним принципом конституційного ладу. Місцевим самоврядуванням формується локальна демократія, соціально організовується територіальний простір, у якому продукуються системні локальні інтереси й реалі-

зовується практично вся система прав та свобод людини і громадянина [11, с. 93; 17].

Надзвичайної ваги вивчення цього інституту набуло після початку 24 лютого 2022 р. повномасштабної військової агресії Російській Федерації проти України з метою геноциду українського народу. Підтримка понад 75% мешканців країни-агресорки свого злочинного керівництва засвідчила не тільки функціонування в ній фашистського за своєю суттю режиму з його імперськими амбіціями, а й системне спотворення в цій країні інститутів демократії. Як визнають російські науковці, традиційність сучасного російського соціуму пов'язана з її консервацією радянськими часами (якщо абстрагуватися від того факту, що останніми тридцятью роками еліта РФ не докладала необхідних зусиль до формування бодай модерної свідо-

мості громадян). Неприйнятними для сьогодення є такі негативні характеристики традиційного соціуму, як домінування колективізму / антиіндивідуалізму, нехтування правами особи, культ традицій, ірраціоналізм соціальних взаємин [12, с. 80, 82–83, 87; 13, с. 60; 19, с. 3, 8]. Відтак, з'ясовуючи витoki сучасного російського фашизму та чинники трагічного стану інститутів демократії в сучасній Росії, доцільно звернутись до «переддня» радянської доби – часів пізньої Російської імперії. Зокрема, проаналізувати модерний проєкт із запровадження в її місцеве управління місцевого самоврядування, адже реалізація цього проєкту передбачала створення на «одній шостій суходолу» бази локальної демократії й народного представництва – фундаментальних інститутів сучасної демократії.

З огляду на глобальний характер місцевого самоврядування та глобальні наслідки розпаду Російської імперії, зумовлені, крім іншого, опором імперській владі органів місцевого самоврядування, студювання проблеми у предметному полі імперіології як напряму історичної глобалістики уявляється цілком логічним. Разом із тим, у методологічному аспекті студювання теми вимагає застосування проблемно-ситуаційного аналізу, що сприяє осмисленню загального й частного в їх органічному взаємозв'язку з урахуванням реального контексту. Цьому відповідає метод кейсів [5; 22]. Послугуючись ним, вказаний реформаторський проєкт Російської імперії, що постав унаслідок опанування її істеблішментом провідними європейськими ідеями з управлінського оновлення країн, можна розглядати як регіональний різновид світової мегатенденції з модернізації місцевого управління засобом інкорпорації до нього місцевого самоврядування. Це, безумовно, дозволить урізноманітнити уявлення про функціонування місцевого самоврядування в глобальному масштабі та сприятиме створенню бази вдосконалення самоврядних практик.

Науковцями зроблено певні кроки з вивчення досвіду місцевого самоврядування в Російській імперії. Однак до фокусу уваги дослідників найчастіше потрапляли окремі його складники – міське [15; 24], земське [2–4; 7; 8; 23; 30], сільське [10; 11; 28; 29] самоврядування. Натомість лічені науковці аналізують інститут місцевого самоврядування в цій країні у сукупності всіх його складників [1; 20; 21], хоча дослідники XIX – початку XX ст., на праці яких мусили б опертися новітні фахівці (радянська історіографія через ідеологізацію цю тему оминала), приділили даному питанню чималу увагу [2; 3; 6; 14; 16; 18; 25–29]. Завдання ж осмислити специфіку й суперечності російського імперського проєкту розбудови місцевого самоврядування, розглядаючи його як один із варіантів реалізації відповідного важливого для людства мегатренду епохи модернізації, досі не актуалізовано.

Як наголошувалося у вищому істеблішменті імперської Росії, ця країна «не містами стояла, а селами»: практично 9/10 її соціуму мешкало в сільській місцевості. Лояльність до влади та господарська і соціальна активність цієї більшості тогочасних росіян, безумовно, визначала долю цієї аграрної країни. Відтак в аспекті управлінської модернізації надзвичайно важливим для неї було запровадження місцевого самоврядування в сільському сегменті управлінського простору. З огляду на це, аналіз управлінського оновлення саме цього сегменту уявляється одним з невідкладних наукових завдань.

Мета та завдання. Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо узагальнити в предметному полі імперіології розроблений реформаторами цієї країни проєкт з інкорпорації місцевого самоврядування до її місцевого управління, визначити його (проєкту) специфічні риси та суперечності.

Методи дослідження. Специфіка теми визначила методи її студювання. Насамперед це спеціально-історичні методи: історико-типологічний, історико-генетичний, а також метод проблемно-ситуаційного аналізу (метод кейсів). Послугування ними сприяло осмисленню предмету вивчення в органічному взаємозв'язку загального й частного з урахуванням їх реального контексту, типізації форм і напрямів реформаторської діяльності в сфері місцевого самоврядування в Російській імперії, узагальненню результатів цієї діяльності та виявленню їх типових і специфічних коренів.

Результати. У першій половині XIX ст. Російська імперія збільшилась завдяки експансії на 1,5 млн кв. км за рахунок Грузії, Фінляндії, Бессарабії, Примор'я, північно-східного Казахстану, питомої ваги етнічно-польських земель тощо. Визнаючи неефективність управлінських практик попередніх часів, її ліберальна бюрократія шукала нову управлінську модель, яка б, крім оновлення економіки, соціальної та політичної архітектури, внутрішньо стабілізувала російський Колос, убезпечила його від сепаратизму місцевих еліт, сприяла підтримці трону найчисельнішою соціальною верствою (селянством) та, що не менш важливо, сприяла конкурентноспроможності країни на міжнародній арені і подальшому територіальному зростанню на шляхах перетворення в світову імперію. Під впливом ідеології Просвітництва і доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави» було визначено вектор соціального й управлінського впорядкування величезного імперського простору: насамперед раціоналізацію, стандартизацію та уніфікацію державного регулювання соціально-економічною сферою. З 1830-х – 1840-х рр. в аспекті управлінської практики це реалізовувалося гомогенізацією місцевого управління. Оскільки дворянство в своїй масі ігнорувало

становий обов'язок з управління місцевостями та мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані декількома річними бюджетами країни, курс було взято й на зменшення ролі дворян у місцевому управлінні та збільшення компетенції бюрократичних структур. У аспекті соціального впорядкування все населення поділили на чотири стани: дворянство, духовенство, міських та сільських обивателів. У розрізі останніх стандартизація управління висувала надскладне завдання: уніфікувати статус мешканців сіл і унормувати інтеграцію до цього стану чисельних категорій населення з їх специфічно й історично обумовленими майновими, соціальними, управлінськими характеристиками (питома вага селян була «прикріплена» до різних власників – держави, царської родини, різноманітних відомств, окремих землевласників тощо) [11, с. 103].

Реформатори вивчали та запозичували досвід західних держав. Зокрема, М.Сперанський першими десятиліттями XIX ст., упорядковуючи управління державою та спираючись на фінляндський й інших європейських країн досвід, створив проєкт, що передбачав залучення до місцевого управління державних селян як дрібних індивідуальних землевласників. З 1830-х рр. завдяки розробкам Д. Тульміна Сміта ліберальне дворянство послуговувалося терміном «local government», яким позначалася поширена в Британії й Німеччині відповідна модерна самоврядна практика. Реформуючи управління державним селом, очільник Міністерства державного майна П.Кисельов відрядив до Австрії, Німеччини, Франції представників дворянського істеблішменту з метою запозичення відповідного досвіду.

Окремий імпульс реформаторським пошукам дали висловлені французом А. де Токвілем та австрійцем Л.ф. Штайном пропозиції з управлінської модернізації країн. Перший наголосив на іманентності демократичних самоврядних практик у традиційних громадах. Другий, будучи учнем Г. Гегеля, в роботі «Соціалізм і комунізм у сучасній Франції» (1842) окреслив плани розбудови справедливої соціальної організації та політики державного соціалізму, які слід було реалізовувати, не очікуючи, коли того вимагатимуть революційно налаштовані маси, залучивши до управління територіальними структурами обраних за майновими принципами представників місцевого соціуму.

У 1850-і рр. в російському реформаторському середовищі поширення набула західноєвропейська теорія вільної громади (К.-Ф. Гербер, Г. Аренс, О. Лабанд, Э. Мейєр), що акцентувала на правах місцевої громади на опікування власними справами як на природних й таких, що не можуть бути відчужені, порівнюючи їх з природними та невідчужуваними правами людини. Вільну громаду оголосили первинною стосовно держави, остання

мала поважати свободу громадського самоврядування, відтак, поряд із законодавчою, виконавчою і судовою владою, визнавалася четверта – місцева / муніципальна / громадська. Поступово на цій базі було сформульовано господарську, а потім громадську, теорію місцевого самоврядування (Р. Моль, О. Ресслер, О. Гірке тощо), які протиставили останнє державному управлінню. З часом у цьому контексті постав комплекс ідей, що склав базу відповідної державницької теорії: за нею, на місцеве самоврядування покладалися обов'язки з державного управління місцевостями (Л.ф. Штайн, Р.ф. Гнейст).

Згідно поглядів європейських мислителів, місцеве самоврядування мало сприяти формуванню бази локальної демократії, привчати населення до управління країною на засадах представництва й інших буржуазно-демократичних цінностей. Відповідно, запровадження місцевого самоврядування стало розглядатися як засіб не тільки управлінського, а й соціального та політичного оновлення країн.

Російські інтелектуали вважали доцільним запозичувати європейські ідеї з метою управлінського оновлення своєї країни, однак оптика аналізу інституту місцевого самоврядування була своєрідною. І.Аксаков, критикуючи тих, хто намагався розбудувати відповідну законодавчу базу на засадах позитивного права, закликав поважно поставитись до природних соціальних «форм» народу, протиставивши їм «юридичне начало» та наголосивши на неможливості відкинути тисячолітній «історичний побут». Зокрема, речник слов'янофільства акцентував, що поза селянством будь-яке місцеве самоврядування в країні було б штучним. Натомість В. Лешков вказав на невідповідність «народних установ» цивільному праву. О. Васильчиков проаналізував організацію місцевого самоврядування в Британії, Пруссії, Франції, США та резюмував, що їх досвід не можна було переносити до Росії, оскільки основою іноземних асоціацій був грошовий капітал, а в «руської общини» (читай «руського миру», І.В.) – земля. Попри «грубість і невігластво» цієї громади, вона нібито зберегла «почуття правди, прагнення до прогресу» і мала більше засобів для взаємодопомоги. М. Лазаревський, О. Градовський, В. Безобразов, Б.Чичерін підтримали державницьку модель самоврядування та вказали, що місцеве самоврядування було не тільки правом місцевих громад, а й їх обов'язком. Мовляв, місцеві громади є суб'єктами самоврядування настільки, наскільки центральна адміністрація вміння їм функції з державного управління – як натуральну повинність. Відтак влада не тільки мала право, а й мусила контролювати місцеве самоврядування. Загалом погляди імперських реформаторів дещо нівелювали відповідні європейські ідеї та були, по суті, їх син-

кретизацією з уявленнями російських мислителів, базованими на емпіричному досвіді своєї країни [11, с. 115–118].

Особливий вплив на реформаторські пошуки 1840-х – 1850-х рр. справили слов'янофіли. Підтримуючи висловлене О. Радищевим й І. Болтніним, які наголосили на доцільності опертися в управлінському й господарському оновленні країни на самоорганізацію великоруських мирів («руського миру»), І.Киреевський та О. Хомяков вказали, що механізми соціальної рівності та солідарності в мирах, колективна самопоміч у них, розподіл землі по тяглам (робочим силам) могли запобігти пролетаризації імперського села. У цьому контексті потужний імпульс активному обговоренню широкими колами дворянського істеблішменту потенціалу руського миру дала висока оцінка його егалітарних практик землеулаштування вестфальським бароном А.ф.Гакстаузенем (зовнішнім контекстом для таких тверджень стали побоювання соціальних струсів, подібних до революційних кінця 1840-х рр. у Західній Європі) [11, с. 119–120]. Загалом це відповідало симпатіям ліберальних реформаторів громадській парадигмі місцевого самоврядування, в основі якої лежала теорія вільної громади (у країнах Європи тим часом найбільшу популярність отримала державницька, відповідно).

Ідейне опанування європейськими здобутками в сфері місцевого самоврядування супроводжувалося практичними напрацюваннями російських освічених бюрократів (перші вагомі кроки ними було здійснено ще останньою третинною XVIII ст. управлінськими реформами 1875-х – 1803-х рр.), зокрема, в новоприєданому дунай-пруто-дністровському межиріччі, яке назвали Бессарабією, та Південно-Західному краї (Українському Правобережжі). У першому – в 1834 р., під час реформи самоврядування царан (вільних сільських землеробів), що стало певною спробою реалізації проєктів М.Сперанського в частині управління селом. В Українському Правобережжі, яке межувало з бунтівними губерніями Царства Польського, – в контексті продовження в 1840-х рр. дунайських / бессарабських тенденцій раціоналізації сільського управління запровадженням інвентарних правил, якими регламентувалися повинності на користь поміщиків. Земля, надана селянам, офіційно оголошувалася мирською. Розпоряджатися нею громада мала на засадах самоврядування. Відповідно, поміщик право на це втрачав. Усе сприяло оновленню фіску, збільшило мобільність селян, відкривало шляхи розбудові місцевого самоврядування під контролем бюрократії та при мінімальному впливі на нього провінційного дворянства [11, с. 113].

Після поразки Росії у Східній (Кримській) війні реформаторська лінія управлінського й соціального оновлення села зазнала змін. Насамперед це було зумовлено необхідністю здешевлення

політики реформ через збільшення державного боргу (сягнув 1 млрд крб при зростанні дефіциту бюджету в 6 разів – з 52 до 307 млн крб) та провалом банківської реформи 1857 р., якою мали забезпечуватись інфраструктурний супровід селянської реформи в поміщицькому селі й викупна операція для посткріпаків. За таких обставин інтеграція останніх у загальнодержавний процес уніфікації сільської Росії вимагала відповіді на надважливе питання – хто стане власником землі в новому селі: селянин як індивідуальний власник, окремий селянський двір чи вся сільська громада. Критичними, з огляду на це, були принципові позиції в площині фіску – з кого стягуватимуться податки, адже ресурсів та часу для розбудови необхідного інфраструктурного супроводу селянської реформи країна не мала. Безграмотні в своїй масі вчорашні колективні користувачі поміщицької землі, які формально з моменту підписання відповідних угод про викуп землі переходили до розряду сільських землевласників («уставні грамоти» приймалися сільськими сходами колективно), залишаючись при цьому боржниками держави, мали поповнювати своєю працею державну скарбницю. Відтак держава потребувала механізмів, які б гарантували виконання селом повинностей на її користь – грошових, збіжжям і натуральних (тих, що здійснювалися фізичними роботами селян). Це зумовило оновлення реформаторської тактики: синкретизуючи з європейськими ліберальними настановами ідеї слов'янофілів з їх акцентом на широкому застосуванні мирського самоврядування, перетворити нові сільські громади на «наймогутніші установи уряду» з метою реалізації стратегічного завдання – економічної, соціальної та управлінської модернізації країни [11, с. 119].

Суттєво вплинув на таке О. Герцен – послідовник П.П рудона й пошановувач А.ф. Гакстаузена. У руському мирі О. Герцен розгледів «селянський соціалізм», завдяки якому Російська імперія нібито мала всі підстави для соціальної революції й встановлення «сільського комунізму». Росія, на погляд «лондонського демократа», мала стати федеративним союзом вільних громад, сконструйованих за лекалами руського миру. Це уявлялося О.Герцену «справжнім соціалістичним самоврядуванням» та, за його поглядами, начебто відповідало західним прагненням економічної свободи, праву кожного володіти своєю часткою громадської землі, брати участь у громадському самоврядуванні (пізніше О. Герцен почасти визнав помилковість своїх поглядів та звинуватив мир (общину) в тому, що він не виховував у селянина повагу до власності, «поглинав» його особистість). Під час ідейних баталій в середовищі імперського істеблішменту поширення таких ідей зумовило солідаризацію реформаторів у їх ставленні до «корінних історичних підвалин народного життя

та слов'янських начал», «зародку» Російської держави й продукту «тисячолітньої історії», чим нібито був руський мир. Його практики протиставлялися європейським новаціям з їх незвичними для руських принципами колегіальності й більшості голосів на зібраннях: мовляв, останнє вело б до розбрату на сходах, адже учасники мирських зібрань все про всіх знали до тонкощів. Сприйняття цих ідей російськими інтелектуалами підживилося «усвідомленням» зв'язку мирського з «глобальною місією» Росії в соціальному оновленні країн світу засобом повсюдного облаштування «общин / комун» (звісно, за лекалами руського миру) з метою розбудови нового соціального ладу – «державного соціалізму» [11, с. 115].

Аби забезпечити виконання селянами усіх повинностей на користь держави, розробники Великої селянської реформи 1861 р. «утиснули» особисті права селянина й наголосили на домінуванні в усіх громадських справах принципу колективізму. Земля надавалася не окремому селянину чи селянському двору, а всій громаді купно, відповідно викупні платежі мали стягуватися також з громади. Крім того, застосування в модернізованому селі самоврядних практик руського миру окреслило в очах реформаторів перспективи позбавлення чиновництва та імперської скарбниці чималого тягаря, адже нові самоврядні громади мали утримувати власне управління, здійснювати соціальну допомогу, а всі роботи та стягнення податків всередині громад мали, як в руському мирі, здійснюватися колективно із застосуванням традиційної практики – кругової поруки.

Як резюмували сановні бюрократи (В. Безобразов, К. Кавелін тощо), радіючи новій організації посткріпосного села, країна вирушила до нового суспільного і державного життя, до нового місцевого управління. «Вільний селянський світ» став ланкою провінційної адміністрації, «одиноцею» державного ладу. Сконструйовані за лекалами руського миру сільські громади, по суті, стали на шлях політизації, перетворившись на «наймогутніші установи уряду» [11, с. 99–128, 161, 290–291].

Поділивши сільську Росію на волості, кожну з них реформатори перетворили на автономне державоподібне дворівневе утворення – селянську квазіреспубліку зі своїми квазіпарламентом (волосний схід), представницькою (сільський схід), виконавчою (волосні правління) і судовою (волосний суд) структурами, а також «президентом» (волосним старшиною) і навіть «бюрократією» (функціонерами, обраними сходами для виконання певних завдань: збирачами податків, наглядачами хлібозапасних магазинів тощо). Установами першого (нижчого) рівня були сільські органи самоврядування (сільський схід та його очільник – сільський староста), вони формували установи другого (волосного) рівня. Новий самоврядний інститут назвали

громадським управлінням селом. Хоча на перший вигляд він мав становий характер, водночас мав і конкретні територіальні характеристики, адже волості були адміністративно-територіальними одиницями. І це було цілком логічним з огляду на те, що волосне самоврядування інкорпоровали до повітового управління. Відтак органи селянського (сільського) самоврядування стали органами державної влади на селі, суб'єкт-об'єктами місцевого управління сільського рівня.

Загалом такий формат сільського самоврядування, попри його включеність у місцеве управління, суперечив європейським принципам індивідуалізму: в селянському загалі «губився» окремий селянин. Його інтереси підпорядковували колективним інтересам громади. Це гальмувало розвиток буржуазних відносин, що передбачали економічну свободу окремого товаровиробника, захист його особистих прав. За висловом С. Вітте, селянина зробили рабом своїх односельчан і сільського управління загалом. Натомість месіанські переконання в особливому призначенні імперії Романових у долях людства переважили: сановні реформатори – батьки селянської реформи 1861 р. бели переконані, що завдяки здійсненому їх країна не тільки уникала соціальних струсів, а й поступово через становість могла перейти до безстанового суспільства, реалізувавши передові проєкти соціального облаштування країн світу. І. Аксаков (слов'янофіли взагалі мали потужний вплив на авторів селянської реформи, імператора та царську родину) стверджував, що запроваджене цією реформою відповідає новітнім європейським «формам» і було «всесвітньоісторичною проповіддю», «прапором», який Росія піднесла над усіма «різноплемінними народами», залишивши позаду Західну Європу з її «вищою культурою». Протиставляючи нове управління селом французькому «демократизму й соціалізму», він писав: «політекономи не можуть вмістити правду нашого соціального перевороту та в своїй ученій свідомості підвести під нього раціональні основи західної науки». Натомість правник К. Арсен'єв зазначив, що реформа 1861 р. базувалася на умоглядних началах, а її розробники, аби догодити «радикальній маячні», здійснили переворот, наслідків якого не очікував навіть О. Герцен. С. Вітте, засуджуючи вплив на розробку реформи слов'янофілів – «лахмітників історичного буття руського народу», вказав, що останні, демонструючи соціально-романтичні переконання, поклалися на розвиток кооперативних начал, нібито закладених у великоруських мирах, та недооцінили принципу власності, «розгледівши» в самоврядних общинних механізмах практичне застосування «теорії соціалізму» [11, с. 133].

Новий самоврядний інститут мав амбівалентний характер, насамперед зумовлений невизначе-

ністю в реформованому селі суб'єкту земельних відносин (хто буде власником викупленої землі: громада, окреме домогосподарство чи окремих селянин). Вирішення цього питання було покладено на сільські сходи, які мали самостійно визначитися щодо викупу землі в колективну чи індивідуальну власність та обрати способи оплати за земельні наділи аж до застосування кругової поруки, якщо вибір робився на користь колективної землі власності сільської громади. У внутрішньому житті цих громад було легалізовано звичаєво-правові практики, що чималою мірою нейтралізувало наміри раціоналізувати управління селом. Крім того, самоврядування в сільських громадах мало забезпечуватись механізмами прямої демократії (сільські сходи складалися з усіх домогосподарів), а у волості – представницької (на волосні сходи делегувалися представники сільських громад). Таке поєднання різних механізмів локальної демократії в реаліях посткріпосного села навряд чи сприяло його соціальній стабільності й ефективному урядуванню, адже звичаєві практики, до яких апелював законодавець, передбачали вирішення питань «усім миром».

Натомість, попри те, що вчорашні кріпаки мало розумілися на своїх правах і, як показав подальший досвід функціонування сільських громад, не усвідомлювали тої важливої місії, яку на них було покладено реформаторами, усе ж модернізувати місцеве управління в частині інкорпорації до нього сільського самоврядування імперській бюрократії

вдалося. Надалі реформаторський пошук здійснювався в напрямі розробки найбільш ефективної форми реалізації цього проекту без принципових структурних змін (таблиця 1) та правового унормування поширення системи громадського управління селом на інші категорії сільських мешканців (дворових і палацевих селян; працівників фабрик і маєтків, що належали різним відомствам; державні й удільні села; села іноземних колоністів; козацькі села українського Лівобережжя тощо) та мешканців сіл інших регіонів.

Унаслідок реалізації по суті Великої реформи сільського самоврядування, активна фаза якої припала на 1861–1871 рр., практично все село європейської частини країни управлялося більш-менш стандартизовано, хоча локальні моделі, пов'язані з історичними соціальними, господарськими, управлінськими традиціями регіонів, запровадили: польську, грузинську, остзейську, комунальну ізмаїльську тощо. Наступним півстоліттям – останнім в історії цієї країни було здійснено кроки з упорядкування практично всіх частин імперії Романових за «стандартом» громадського управління селом, хоча й з місцевими особливостями, які проте не мали принципового характеру. Попри те, що реформатори мусили вдаватися до гібридизації загальноімперських самоврядних практик з місцевими традиційними, відповідно, в усій селянській Росії – від Царства Польського до Далекого Сходу та азійських регіонів фактично запроваджувалась соціокультурна матриця руського миру з його

Таблиця 1

Органи місцевого самоврядування (сільського та земського) у місцевому управлінні Російської імперії*

1861–1874 рр.		1874–1889 рр.	1889–1917 рр.	
Губернський рівень	(Сенат)	Губернатор	Губернатор	Губернатор
		Губернське із селянських справ присутствіє	Губернське із селянських справ присутствіє	(Земський відділ МВС) Губернське присутствіє Губернське із земських справ присутствіє (з 1890 р.) Губернські земські збори Губернська земська управа
Повітовий рівень	З'їзд мирських посередників	Повітове із селянських справ присутствіє	Земський дільничний начальник	Повітовий з'їзд
	Мирський посередник			Повітові земські збори Повітова земська управа
Волосний рівень	Волосний схід Волосний старшина Волосне правління	Волосний схід Волосний старшина Волосне правління	Волосний схід Волосний старшина Волосне правління	
Сільський рівень	Сільський схід	Сільський схід	Сільський схід Сільські старости	
	Сільські старости	Сільські старости	Селищний схід (з 1899 р.)	

*- у губерніях, де було запроваджено земське самоврядування

практиками, що мали відчутний тоталітарний «присмак» у формі тотального контролю селянського загалу над кожним із своїх членів. Усне звичаєве право віддавало селянина на поталу архаїчним традиціям аграрного суспільства, знецінюючи особисту підприємливість, ініціативу, підпорядковуючи особистість колективній волі та відмежовуючи село від процесів раціоналізації [9, с. 112; 11, с. 122–128].

Попри те, що таке суперечило завданням модернізації країни, її істеблішмент продовжив цю лінію, сформулювавши нову програму облаштування «некорінних», окраїнних, народів, які, за висловом І.Аксакова, потребували перевиховання в дусі «руської народності» й перетворення на «свідому освічену силу», адже єдність державна, як наголосили реформатори, мала бути виявом єдності «населеної країни». На порядок денний висунули «однакове» вирішення селянського питання «по всій Русі». Її пропонувалося зшити своєрідними становими скріпами, штучно створюючи селянський стан там, де його не було (приміром, у польських губерніях тощо). «Народний сенс», стверджували реформатори, – то був «найгрубіший соціалізм», і такий устрій слід було «поширювати» не тільки в Росії, а й в «усіх найближчих країнах» – внести в них «прапор злиття станів». Тим самим Російська імперія, на погляд діячів епохи Великих реформ, виконала б відносно цих країн справжню культуртрегерську місію з оновлення їх устрою [11, с. 146].

Потворними виявами традиційності самоврядних сільських практик стали змови більшості сільських сходів проти решти співгромадівців, унаслідок чого позбавлялися землі, а отже й засобів до існування, десятки людей і цілі родини. Неподиноками були неспіврозмірні робочим силам родин розподіли землі й повинностей на сходах і свавільні побори загалу з тих, хто йшов у заробітчани, чим частина мешканців громад знедолювалася й прирікалася на жебрацтво. Інтригани і хабарники на сходах вирішували долю працелюбних селян, яким загрожувала кругова порука через виконання повинностей за інших односельчан. Кричущими проявами свавілля сходів була реалізація ними права виселяти до Сибіру односельчан: часто з громад виселялися ті, хто виступав проти свавілля загалу і, будучи грамотним та пояснюючи співгромадівцям «слово правди», тим самим нібито «каламутив» село. Абсолютним анахронізмом була й діяльність невпорядкованого та корумпованого волосного суду, що діяв на засадах аморфного звичаєвого права, а не на основах позитивного, формального, права, та виносив несправедливі вироки, нехтуючи гідністю людини й примушуючи, приміром, сплатити гроші здирику та грабіжнику, якого «виправдали» підкуплені ним лжесвідки. Земці акцентували, що волосне «пра-

восуддя» відучало селян від законності, а вироки цього суду радше слід було кваліфікувати як узаконення беззаконня. Правовий вакуум у рамках фіктивного волосного судівництва зумовив правовий нігілізм найчисельнішої соціальної верстви, гальмував формування її правосвідомості, цементував корпоративність і патріархальність села, нейтралізував зусилля реформаторів з раціоналізації сільського повсякдення – самоврядні практики всередині громад радше мали ірраціональний характер [11, с. 187–195, 314, 330]. Відтак замість управлінської модернізації відбувалася ретрадиціоналізація «однієї шостої суходолу» та консервація на ній патріархальності.

Ураховуючи це, системні свавілля й беззаконня у внутрішньо спаяних самоврядних сільських громадах Російської імперії, що чинилися по відношенню до їх «слабких» членів, домінування принципу колективізму як антиіндивідуалізму, ірраціональний характер сільських взаємин у цих громадах як державоподібних утвореннях з їх корпоративністю, консерватизмом, тотальним контролем загалу над індивідумом, правовим нігілізмом селян стали справжнім мирським фашизмом, що сприяло встановленню надалі радянського тоталітаризму, формуванню соціокультурних передумов сучасного російського фашизму [10, с. 111].

Зрозуміло, свавілля і беззаконня в сільських громадах не однаковою мірою проявлялося в регіонах, оскільки традиції сільського співжиття в них були різними. Приміром, запровадження в 1864–1866 рр. у польських і балтійських селах окремих самоврядних моделей стало, по суті, виявом банкрутства імперських реформаторів у справі інтеграції в мікросоціуми цих губерній колективістських практик руського миру, адже там домінував європейський індивідуалізм, відповідно, особа не відчувала архаїчного тиску селянського колективу, що панував у тих частинах країни, минуле яких було пов'язане із домінуванням колективістських практик. У цьому відношенні українське село з його індивідуалізмом, де історично практикувалися подвірні форми господарювання в рамках спільного землекористування громад, наприкінці XIX ст. довело свою ефективність порівняно з губерніями, де в колективному землеволодінні / землекористуванні практикувалися щорічні зрівняльні земельні переділи (з огляду на це частина тогочасної сановної бюрократії навіть пропонувала скорегувати засади реформи 1861 р., по суті, за шаблоном українського села (пропозиції І.Воронцова-Дашкова)).

У 1902 р. на українському Лівобережжі (Полтавщині, Харківщині) розпочалися масштабні селянські виступи, спровоковані зубожінням селян та спробами влади перерозподілити хлібні заощадження сільських громад для потреб інших регіонів. Виступи поширилися країною і стали початком

Селянської революції, сутність якої полягала в опорі села імперській державі та процесам модернізації загалом. Самоврядування селян у цих акціях відіграло роль територіально-організуючого каркасу, полегшивши об'єднання сил у спільних виступах проти влади, поміщиків, земств [11, с. 336–359, 379–387]. За кризових умов Першої світової війни сільські громади вдалися до потужного опору державі з її експропріаціями продовольства, збіжжя, кінської сили тощо. Село виступило проти імперії організованою на базі самоврядних громад силою, що суттєво пришвидшило розпад Російського Колосу. Таким чином сільське самоврядування стало одним із чинників руйнації країни [11, с. 375–378].

У 1864 р. в Російській імперії було започатковано місцеве самоврядування повітового та губерньського рівня – земське (таблиця 2).

Його конструювання також базувалося на європейських теоретичних основах, однак під час розробки цієї реформи ліберальні реформатори продемонстрували поступовий перехід з позицій громадської теорії місцевого самоврядування на державницькі, відповідно, «творчо опановуючи» закордонні новації їх корекціями з метою адаптації до умов величезної аграрної країни (такий реформаторський стиль зберігався й надалі – це дикту-

валося завданнями збереження цілісності «єдиної і неділимої»).

Розробка земської реформи вимагала від ліберальної бюрократії чималих зусиль, адже потребувала узгодження завдань, структури, функцій земських установ із відповідними міських та сільських самоврядних установ, які всі разом мали стати ланками єдиної системи місцевого самоврядування країни. Не менших бюрократичних ресурсів вимагало й урахування соціокультурної специфіки регіонів, насамперед – зважання на антиросійські настрої місцевих еліт. Останнє суттєво гальмувало поширення земського самоврядування (на початку ХХ ст. земства функціонували лише в 43 губерніях). Приміром, у західних губерніях (у тому числі в Українському Правобережжі) через сепаратизм місцевих поляків воно було запроваджено лише в 1911 р. Але й тоді імперський істеблішмент вдався до корекції європейських принципів місцевого самоврядування: у цих регіонах по суті було запроваджено етнічний ценз – представники польських мешканців обмежувалися в участі в земствах. Не меншим гальмом в поширенні земств був пошук адекватних специфіці урядування теоретичних основ розбудови цього інституту місцевого самоврядування: упродовж 1864–1890рр. реформатори, відчуваючи брак повноважень

Таблиця 2

Формування структур земського самоврядування Російської імперії (1864–1917 рр.) *

Губерньський рівень	ГУБЕРНЬСЬКЕ ЗЕМСТВО ГУБЕРНЬСЬКІ ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ ГУБЕРНЬСЬКІ ЗЕМСЬКІ УПРАВИ		
Повітовий рівень	ПОВІТОВЕ ЗЕМСТВО ПОВІТОВІ ЗЕМСЬКІ ЗБОРИ ПОВІТОВІ ЗЕМСЬКІ УПРАВИ		
	ВИБОРЧА КУРІЯ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ (у 1890–1906 рр. – ДВОРЯНСЬКА КУРІЯ) у 1864–1890 та 1906–1917 рр. входили землевласники повіту; у 1890–1906 рр. – спадкові та особисті дворяни повіту	МІСЬКА ВИБОРЧА КУРІЯ формувалася міськими громадами (з 1890 р. – ДРУГА ВИБОРЧА КУРІЯ , до якої входили всі, крім дворян і представників волостей)	«СЕЛЯНСЬКА» ВИБОРЧА КУРІЯ (у 1864–1890 рр. входили представники усіх станів повіту, крім землевласників)
Волосний рівень	ВОЛОСНІ СХОДИ у 1906–1917 рр. обирали представників на спеціальні виборчі з'їзди для обрання повітових земських гласних у 1890–1906 рр. обирали повітових земських гласних		
	СІЛЬСЬКІ СХОДИ формували склад волосних сходів, делегуючи по 1 представнику від кожного 10 дворів сільського населеного пункту або по 1 представнику від малого населеного пункту		

*- у губерніях, де було запроваджено земське самоврядування

державних установ щодо земств, повністю перейшли з позицій громадської теорії місцевого самоврядування на позиції державницької, відповідно.

Натомість фатальним для всього реформаторського проєкту із розбудови місцевого самоврядування на одній шостій суходолу став інший чинник: несприйняття земств селянами та навіть опір ним найбільшій соціальної верстви через неузгодженість між собою цих ланок місцевого самоврядування – єдиною системою в цій країні останнє так і не стало [8, с. 60; 11, с. 265]. Тому багато причин, з'ясування яких може стати окремою сторінкою вивчення досвіду (загалом радше сумного, хоча позитивні здобутки, безперечно, були) самоврядних інститутів у пізній Російській імперії. Вкажемо на принципові моменти.

Відповідно до державницької моделі місцевого самоврядування, крім обраних населенням земських гласних, до складу земств потрапляли й місцеві чиновники, що нівелювало самоврядні принципи земської діяльності. Будучи суто територіальним за своїм колом обов'язків, земство руйнувало корпоративність імперського соціуму, входячи у принципову суперечність із становим характером селянського самоврядування з його орієнтацією на громадську модель місцевого самоврядування, яка протиставляла місцеві громади державі. Не дивно, що у відносинах із селянським самоврядуванням земство, по суті, перебрало на себе частину контролюючих функцій. На селі було запроваджено земські податки (стягувалися з нерухомості, найважливішою з яких для селян була земля) та натуральні повинності – фізичні роботи з благоустрою своїх місцевостей. Організувати все, разом із стягненням податку засобом кругової поруки, мали сільські самоврядні установи. По відношенню до них земці поводитися зверхньо, маючи обов'язок наглядати за продовольчою справою в сільських громадах, контролювати приговори сходів щодо капіталізації вмісту хлібозапасних магазинів, а також ревізувати останні й вимагати від волосних правлінь інформацію щодо стану хлібних запасів.

Логічно, що селянство ставилося до земства не як до партнера, а як до адміністратора, що запровадив нові податки й посилив податкове ярмо. Попри те, що один селянський голос у земстві був у 50 разів «легшим» за дворянський, податком землі селян обкладалися на тих же засадах, що й дворянські. Натомість становленню модерних практик самоврядування у волостях земства уваги практично не приділяли, лише констатували нездатність селянських установ до самодіяльності й повне свавілля «сільських властей», їх фактичну незалежність від повітової та губернської адміністрації. Не дивно, що відразу по створенню земств розпочалося їх протистояння із селянськими установами. З боку земств це було доволі легковажним, адже селянство було потужним платни-

ком земського податку, який, до того ж, постійно збільшувався (в середньому селяни сплачували вдвічі більший за поміщиків земський податок; внесок селян у земські бюджети загалом втричі й більше перевищував те, що сплачували дворяни) [11, с. 255–264].

У 1890 р. земства, бюрократизувавшись, отримали право видавати постанови, обов'язкові для виконання місцевим населенням, і могли в суто адміністративний спосіб впливати на селянське самоврядування. У цьому контексті повітові земства втручалися навіть у господарську діяльність громад: вказували сільським сходою приймати приговори, приміром, із рішенням замість пшениці й жита сіяти кукурудзу [11, с. 262]. На початку ХХ ст., за умов досягнення межі фінансових можливостей селян, тягар земського податку став одним із чинників революційного зриву села. У 1902–1907 рр. поширеним явищем стали селянські «податкові страйки». Під час Першої світової війни бюрократична форма контактів між земськими та селянськими установами «зцементувалася» й радше відповідала командно-адміністративній моделі відносин, аніж партнерським відносинам між установами самоврядування. Адміністративний стиль з боку земств у взаєминах із селянськими установами став нормою. З початком Лютневої революції 1917 р. та послабленням державної влади селянські громади припинили сплату земських податків, що негативно вплинуло на фінансовий стан країни. Попри те, що чимало із земських діячів стали державними адміністраторами, земствам, які функціонували до 1920 р., не вдалося перемогти у протистоянні з новими, більшовицькими, органами влади, адже Країна Рад реалізовувала інший управлінський проєкт [8, с. 91–94].

Висновки. Модерний проєкт Російської імперії із запровадження в її місцеве управління місцевого самоврядування був регіональним варіантом глобального мегатренду двох останніх століть. У сільському сегменті цього проєкту імперські реформатори, засвоївши авангардні європейські ідеї, але поступаючись тиску традиціоналістів і прагнучи подолати сепаратизм регіональних еліт, з метою управлінської уніфікації села вдалися до синкретизації традиційних практик великоруських губерній з модерними управлінськими технологіями. Визначальними рисами нових сільських громад стали домінування колективізму й патріархальності; нехтування правами й потребами індивідууму; правовий нігілізм; свавілля і беззаконня по відношенню до «слабких» членів; антиетатистський і тоталітарний за своєю суттю характер загалом. На тлі ідейно-теоретичної та організаційної неузгодженості між ланками інституту місцевого самоврядування та протистояння між земством і селянськими самоврядними установами, негативні характеристики місцевого самоврядування в цій

країні доповнили його перетворення на інструмент боротьби із сепаратистські налаштованим народами, представники яких усувалися від управління місцевостями. Перетворення на початку ХХ ст. сільських самоврядних установ на територіально-організуючий каркас опору найбільшої соціальної верстви державі й процесам модернізації загалом відіграли фатальну роль у долі Російської імперії. Замість її управлінської модернізації цей проєкт зумовив ретрадиціоналізацію «однієї шостої суходолу», консервацію в ній патріархальності, сприяв встановленню радянського тоталітаризму, формуванню соціокультурних витоків сучасного російського фашизму. Подальше студювання проблеми насамперед пов'язане із детальним з'ясуванням причин провалу російського імперського проєкту запровадження місцевого самоврядування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абашин С.Н. Империя и местное самоуправление: идеология реформ в русском Туркестане в конце XIX – начале XX вв. *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности: сб. ст.* Москва: МОНФ, 2001. С. 391–412.
2. Аксаков И.С. Бюрократическое и земское государство. *Теория государства у славянофилов: сб. ст.* Санкт-Петербург: тип. А. Пороховщикова, 1898. С. 11–14.
3. Безобразов В.П. Государство и общество: управление, самоуправление и судебная власть: статьи В.П. Безобразова. Санкт-Петербург: тип. В. Безобразова и К°, 1882. 737 с.
4. Белокопский И.П. От деревни до парламента: роль земства в будущем строе России. Ростов-на-Дону: Донская речь, 1905. 45 с.
5. Варганова Г.В. Кейс-стадис как метод научного исследования. *Библиосфера.* 2006. № 2. С. 36–42.
6. Васильчиков А.И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Князя А. Васильчикова: в 3 т. Санкт-Петербург, 1869–1871.
7. Верещагин А.Н. Земский вопрос в России: политико-правовые отношения. М.: Межд. отнош., 2002. 189 с.
8. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911 – 1920): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І. Г. Верховцева; Ізмаїльс. держ. гуман. ун-т. Ізмаїл, 2004. 240 с.
9. Верховцева І.Г. Російська імперія у фокусі глобалістики: парадокси управлінської уніфікації імперського простору. *Регіональні студії.* 2021. Вип. 24. С. 110–115.
10. Верховцева І.Г. Руський мир як мирський фашизм: традиційні соціальні практики «довгого XIX ст.» та імперська свідомість росіян. «*Public History. Історія в публічному просторі*»: матер. міжн. наук.-пр. конф. (Київ, 20 травня 2022 р. / КНУ ім. Тараса Шевченка). К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2022. С. 106–111.
11. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок ХХ ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / І. Г. Верховцева; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси, 2019. 701 с.
12. Гавров С.Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества. М.: МГУКИ, 2002. 146 с.
13. Гества К. Советский человек. *Вестник общественного мнения.* 2018. № 1-2(126). С. 58–79.
14. Головин К. Наше местное правление и местное представительство. Санкт-Петербург: тип. М. Стасюлевича, 1884. 158 с.
15. Гончаров В.Д. Отношения государственной власти и городского самоуправления в дореволюционной России: Историко-правовой анализ: дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01 / В. Д. Гончаров; Росс. соц.-полит. ин-т. Санкт-Петербург, 2001. 361 с.
16. Градовский А.Д. Системы местного управления на западе Европы и в России. *Сборник государственных знаний.* Т. VI. Санкт-Петербург: печ. В.Головина, 1878 г. 384 с.
17. Григорьев В.А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография. К.: Истина, 2005. 424 с.
18. Гронский П.П. Теории самоуправления в русской науке. *Юбилейный земский сборник.* Санкт-Петербург: изд. О.Н. Поповой, 1914. С. 76–85.
19. Давыдов Д.В. Культура крестьянской повседневности 1920-х годов (по материалам ТАССР): автореф. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 / Д. В. Давыдов; ФГБОУ «Казанский национальный исследовательский технический университет им. А.Н. Туполева-КАИ». Казань, 2012. 41 с.
20. Карнишина Н.Г. Местное самоуправление в России во второй половине XIX в.: теоретический и практический аспекты. *Вестник Томского государственного университета. История.* Вып. № 5(25). 2013. С. 24–28.
21. Лаптева Л.Е., Шутов А.Ю. Из истории земского, городского и сословного самоуправления в России. Москва: РАГС, 1999. 174 с.
22. Мазур Л.Н. Кейс-стади. URL: <http://ponjatija.ru/node/12274>
23. Морозова Е.Н. Земская реформа: замыслы и результаты. *Известия Смоленского государственного университета.* 2011. № 2(14). С. 287–295.
24. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в.: правительственная политика. Ленинград: Наука, 1984. 258 с.
25. Подлигайлов П.Н. Местное самоуправление в России. Санкт-Петербург: тип. М. А. Хана, 1884. 200 с.
26. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. Санкт-Петербург: изд. Ф. Павленкова, 1886. 382 с.
27. Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. Санкт-Петербург: тип. В.Безобразова и К°, 1892. 556 с.
28. Хотяинцев В. Крестьянское управление в уезде в связи с уездным управлением вообще. *Русский вестник.* 1881. Т. 156. С. 838–879.
29. Цытович Н.М. Сельское общество как орган местного управления. Киев: имп. ун-т Св. Владимира: печ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. 233 с.

30. Ярцев А., Мацузато К. Земства в политической системе царизма: историографические вопросы. *Земский феномен: политологический подход*. Саппоро: Slavik Research Center, Hokkaido University, 2000. С. 12–37.

REFERENCES:

1. Abashin S.N. (2001) Ymperyia y mestnoe samoupravlenye: ydeolohyia reform v russkom Turkestane v kontse XIX – nachale XX vv. Prostranstvo vlasty: ystorycheskyj opyt Rossyy y vyzovy sovremennosty: sb. st. Moscow: MONF, pp. 391–412. [in Russian].
2. Aksakov I.S. (1898) Biurokratycheskoe y zemskoe hosudarstvo. *Teoryia hosudarstva u slavianofov: sbornik statej*. Sankt-Peterburg: tip. A. Porohovschikova, pp. 11–14 [in Russian].
3. Bezobrazov V.P. (1882) Hosudarstvo y obschestvo: upravlenye, samoupravlenye y sudebnaia vlast': stat'y V. P. Bezobrazova. Sankt-Peterburg: tip. V. Bezobrazova i K° [in Russian].
4. Belokonskij I.P. (1905) Ot derevny do parlamenta: rol' zemstva v buduschem stroe Rossyy. Rostov-na-Donu: Donskaia rech' [in Russian].
5. Varganova G.V. (2006) Kejs-stadys kak metod nauchnoho yssledovanyia. *Byblyosfera*. Vol. 2, pp. 36–42. [in Russian].
6. Vasilchikov A.I. (1869–1871) O samoupravlenyy. Sravnytel'nyj obzor russykh y ynostrannykh zemskykh y obschestvennykh uchrezhdenyj. Knyazya A. Vasilchikova: v 3 t. Sankt-Peterburg: [in Russian].
7. Vereschagin A.N. (2002) Zemskij vopros v Rossyy: polytyko-pravovye otnosheniya. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya [in Russian].
8. Verkhovtseva I.G. (2004) Activities of zemstvos of the Right Bank of Ukraine (1911–1920): dissertation for the degree of a candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 / I. G. Verkhovtseva; Izmail State University for the Humanities. Izmail [in Ukrainian].
9. Verkhovtseva I.G. (2021) Rosijs'ka imperiia u fokuci hlobalistyky: paradoksy upravlins'koi unifikatsii impers'koho prostoru. *Regional Studies*. Vol. 24, pp. 110–115. [in Ukrainian].
10. Verkhovtseva I.G. (2022) Rus'kyj myr iak myrs'kyj fashyzm: tradytsijni sotsial'ni praktyky «dovhoho XIX st.» ta impers'ka svidomist' rosiiian. «*Public History. Istoriiia v publichnomu prostori*»: mater. mizhn. nauk.-pr. konf. (Kyiv, 20 travnia 2022 r. / Taras Shevchenko KNU). Kyiv: Taras Shevchenko KNU, pp. 106–111. [in Ukrainian].
11. Verkhovtseva I.G. (2019) The peasant self-government in the Russian Empire (the second half of the XIX – the beginning of the XX): dissertation for the degree of a doctor of historical sciences, specialty 07.00.02 / I. G. Verkhovtseva; Bogdan Chmelnytsky Cherkasy State University. Cherkasy [in Ukrainian].
12. Gavrov S.N. (2002) Sotsyokul'turnaia tradytsyia y modernyzatsyia rossyjskoho obschestva. Moscow: MGUKI [in Russian].
13. Gestva K. (2018) Sovetskyj chelovek. *Vestnyk obschestvennoho mnenyia*. № 1-2(126), pp. 58–79. [in Russian].
14. Golovin K. (1884) Nashe mestnoe pravlenye y mestnoe predstavyl'tel'stvo. Sankt-Peterburg: tip. M. Stasyulevicha [in Russian].
15. Goncharov V.D. (2001) The relationship between state power and urban self-government in pre-revolutionary Russia: Historical and legal analysis: dissertation for the degree of a doctor of law sciences, specialty 12.00.01 / V. D. Goncharov; Russian Socio-Political Institute. Sankt-Peterburg [in Russian].
16. Gradovskij A.D. (1878) Systemy mestnoho upravlenyia na zapade Evropy y v Rossyy. *Sbornyk hosudarstvennykh znanyj*. T. VI. Sankt-Peterburg: pech. V. Golovina [in Russian].
17. Grigor'ev V.A. (2005) Evoliutsyia mestnoho samoupravlenyia. Otechestvennaia y zarubezhnaia praktyka: monografiya. Kyiv: Istina, 2005. [in Russian].
18. Gronskij P.P. (1914) Teoryy samoupravlenyia v russkoj nauke. Yubylejnyj zemskij sbornyk. Sankt-Peterburg: izd. O.N. Popovoj, pp. 76–85.
19. Davydov D.V. (2012) The culture of peasant everyday life of the 1920s (according to the TASSR): abstract for the degree of a doctor of historical sciences, specialty 07.00.02 / D. V. Davydov; FGBOU «Kazan National Research Technical University named after A.N. Tupoleva-KAI». Kazan' [in Russian].
20. Karnishina N.G. (2013) Mestnoe samoupravlenye v Rossyy vo vtoroj polovyne XIX v.: teoretycheskyj y praktycheskyj aspekty. *Bulletin of Tomsk State University. History*. № 5(25), pp. 24–28 [in Russian].
21. Lapteva L.Ye., Shutov A.Yu. (1999) Yz ystorry zemskoho, horodskoho y soslovnogo samoupravlenyia v Rossyy. Moscow: RAGS [in Russian].
22. Mazur L.N. (2000) Kejs-stady. URL: <http://ponjatija.ru/node/12274> [in Russian]
23. Morozova E.N. (2011) Zemskaja reforma: zamysly y rezul'taty. *News of the Smolensk State University*. № 2(14), pp. 287–295 [in Russian].
24. Nardova V.A. (1984) Horodskoe samoupravlenye v Rossyy v 60-kh – nachale 90-kh hodov XIX v.: pravyl'tel'stvennaia polytyka. Lenynhrad: Nauka [in Russian].
25. Podligaylov P.N. (1884) Mestnoe samoupravlenye v Rossyy. Sankt-Peterburg: tip. M. A. Khana [in Russian].
26. Priklonskij S.A. (1886) Ocherky samoupravlenyia zemskaho, horodskoho y sel'skaho. Sankt-Peterburg: izd. F. Pavlenkova [in Russian].
27. Sveshnikov M.I. (1892) Osnovy y predely samoupravlenyia. Opyt krytycheskoho razbora osnovnykh voprosov mestnoho samoupravlenyia v zakonodatel'stve vazhnejshykh evropejskykh hosudarstv. Sankt-Peterburg: tip. V.P. Bezobrazova i K° [in Russian].
28. Hotyaintzev V. (1881) Krest'ianskoe upravlenye v uezde v sviazy s uezdnym upravlenyem voobsche. *Russkyj vestnyk*. T. 156, pp. 838–879. [in Russian].
29. Tzytovich N.M. (1911) Sel'skoe obschestvo kak orhan mestnoho upravlenyia. Kyev: imp. universitet St. Vladimira: pech. N. T. Korzhak-Novitzkogo [in Russian].
30. Yartzev A., Matuzato K. (2000) Zemstva v polytycheskoj systeme tsaryzma: ystoryohrafycheskye voprosy. Zemskij fenomen: polytolohycheskyj podkhod. Sapporo: Slavik Research Center, Hokkaido University, pp. 12–37. [in Russian].

Local self-government as a world megatrend of the XIX–XXI centuries: case “Modern project of the Russian Empire”

Verkhovtseva Irina Gennadiivna

Doctor of Historical Science,
Associate Professor,
Professor at the Department
of Social Philosophy and Management
State Tax University
University str., 31, Irpin, Kyiv region,
Ukraine

For the first time in the scientific literature, the question of the peculiarities of the modern project of the Russian Empire to introduce local self-government in its local government was brought up. Emphasizing the global significance of the institution of local self-government as a global megatrend of the last two centuries, an attribute of democracy and an organic component of public administration, using the case method, the subject field of imperialism as a direction of historical globalism outlines the features and contradictions.

Special historical methods became methods of studying the problem: historical-typological, historical-genetic, as well as the method of problem-situational analysis (case method).

This contributed to the understanding of the subject in the organic relationship of public and private, taking into account their real context, typification of forms and directions of reform activities in local government in the late Russian Empire, summarizing the results of these activities and identifying their typical and specific roots.

Having mastered the avant-garde European ideas of modernization of local government on the basis of local self-government, yielding to traditionalist pressure, trying to overcome the separatism of regional elites, in order to unify the village rural reformers technologies.

The defining features of the new rural communities were the dominance of collectivism and patriarchy; neglect of the rights and needs of the individual; legal nihilism; arbitrariness and lawlessness in relation to “weak” members; anti-statist and totalitarian in nature. The peculiarities of the relationship between rural and zemstvo self-government bodies as a part of the institute of local self-government of this country are pointed out. Confrontation between them, the strengthening of anti-democratic tendencies in the activities of zemstvos, the transformation of the early twentieth century. rural self-government institutions on the territorial-organizing framework of resistance of the largest social class to the state and the processes of modernization in general played a fatal role in the fate of the Russian Empire. Instead of its administrative modernization, this project led to the re-traditionalization of the country, the preservation of its patriarchy, the establishment of further Soviet totalitarianism, the design of socio-cultural origins of modern Russian fascism.

Key words: megatrends of the XIX-XXI centuries, local self-government, imperialism, the Russian Empire, village public management, zemstvo self-government.